

БАЗОВІ ПОНЯТТЯ КОМУНІКАТИВНОЇ ЛІНГВІСТИКИ (ЛІНГВОКОГНІТИВНИЙ АСПЕКТ)

У статті зроблено спробу представити базові поняття комунікативної лінгвістики у лінгвокогнітивному аспекті та розкрити систему стереотипів спілкування, що реалізують основні комунікативні завдання – стратегії і тактики. Систематизовано картину ситуативної зумовленості мови і розглянуто комунікативну ситуацію як модель, в якій мова розглядається як одне з комунікативно-значущих явищ суспільства.

В останні десятиріччя на зміну структурному підходу до дослідження мовних явищ, у центрі уваги яких знаходилися питання внутрішньої організації різних мовних рівнів та мови в цілому [1; 2; 3], прийшов комунікативно-когнітивний підхід, який вимагає вивчення мовної системи в дії та самого процесу комунікації [4; 5; 6]. При цьому підході кожний елемент мовної системи розглядається як єдність функціональних особливостей, які використовуються у мовленні для досягнення максимальної адекватності процесу комунікації. Кожна мовна одиниця висвітлює одночасно служіння когніції та комунікації [7: 1; 8: 5]. Таким чином, **метою** статті є розкриття системи стереотипів спілкування, що реалізують основні комунікативні завдання – *комунікативні стратегії і тактики*. Створюючи текст, людина має намір повідомити про щось, зацікавити чимось, переконати в чомусь та ін. Тим самим у кожному тексті спостерігається співвідношення двох аспектів: логіко-змістовного, прихованого за словами *що, в чому, чим*, і психолінгвістичного, який виражається в словах *повідомити, зацікавити, переконати*. Отже, крім співвідношення "текст – дійсність", необхідно враховувати співвідношення "адресант – текст – адресат". *Зацікавити* не існує окремо від *чим*, і не є по відношенню до нього чимось зовнішнім. Є *що*, зміст мовлення, і цим треба *зацікавити*. *Переконати* також не існує самостійно. Чинник, який зв'язує обидва аспекти, обумовлює цілісність і визначає функцію кожного елементу мовлення, – цільова установка [9: 256-257].

Цільова установка (інтенція) примушує не тільки відбирати певні факти, але і подавати їх у певному освітленні, тобто примушує відповідно організовувати мовлення, обумовлює композицію і відбір мовних засобів [9: 257]. Поняття комунікативної інтенції стало узагальнюючим для великої кількості комунікативних завдань, які людина щоденно вирішує у процесі свого спілкування з іншими. При спілкуванні вона прагне проінформувати, переконати, попросити, погодитися, вимагати, заперечувати, поділитися думками, оцінками. Кількість таких комунікативних "типових" завдань, спричинених комунікативними інтенціями є порівняно незначною, що приводить до невеликої кількості можливих стандартних рішень [10: 268].

Будь-яка комунікація припускає використання мовцем сукупності *комунікативних стратегій*. У процесі усної комунікації ці стратегії є ретельно продуманими, сформульованими і мають певну мовну оболонку, їх використання може мати як цілеспрямований, так і спонтанний характер [11: 150-151].

Участь у комунікації не зводиться виключно до пасивного розуміння, буквальної розшифровки значення адресованого вислову. Оскільки кожний конкретний вислів занурений у певний контекст, його істинне значення неможливо зрозуміти, не володіючи даними про ту комунікативну ситуацію, елементом якої виступає вислів. У більшості ситуацій прямий вираз намірів суб'єкта дії небажаний, тому суть мовної дії полягає у вживанні різноманітних мовленнєвих стратегій. Це може виражатися в тому, що мовець або коментує ситуацію, або питає про що-небудь, або радиться з адресатом, одержуючи при цьому потрібний результат і не зустрічаючи опору з боку співрозмовника [11: 151].

Таким чином, у кожній мові сформулювалася певна система стереотипів спілкування, що реалізують основні комунікативні завдання – *комунікативні стратегії і тактики*. Під *комунікативними стратегіями* розуміють:

- поетапну реалізацію адресантом комунікативного плану мовленнєвої поведінки для досягнення загальної мовної/немовної мети спілкування [12: 120];
- частину комунікативної поведінки або комунікативної взаємодії, в якій серія різних вербальних і невербальних засобів використовується для досягнення певної комунікативної мети [12: 122];
- ланцюжок рішень мовця, його вибір певних комунікативних дій і мовних засобів або реалізація набору цілей у структурі спілкування, тип або лінія поведінки одного з комунікантів у конкретній ситуації спілкування, які співвідносяться з планом досягнення переважно глобальних (а іноді і локальних) комунікативних цілей в рамках всього сценарію функціонально-семантичної репрезентації інтерактивного типу [13: 137].

Слід зазначити, що ці визначення спираються на інтеракціональний характер комунікативної стратегії і тому дозволяють розглянути комунікацію в цілому, а не тільки її окремі фрагменти. Адже,

люди, спілкуючись один з одним, не передають інформацію заради того, щоб тільки повідомити щось своєму співбесіднику. За мовленням, за кожним мовленнєвим повідомленням стоїть інша, немовна задача, завжди мовленнєве повідомлення є засобом досягнення деякої немовної мети [14: 13].

Стратегії як різновид людської діяльності мають глибинний зв'язок з *мотивами*, що керують мовною поведінкою особи та її потребами і бажаннями [15: 83]. До числа найістотніших мотивів людської поведінки відносяться бажання бути *ефективним* (тобто реалізувати інтенцію) і *необхідність пристосуватися до ситуації*. Ці мотиви є *первинними*, але не єдиними в спілкуванні. До числа *вторинних* цілей спілкування відносяться цілі, пов'язані з *самовираженням*, з *ефективною взаємодією комунікантів*, з *прагненням мовця зберегти і примножити значущі для нього цінності*, з *бажанням мовця уникнути негативних емоцій*. Первинні цілі спілкування лежать в основі комунікативного процесу, вторинні визначають вибір мовного матеріалу і тип мовної поведінки [16: 84].

Таким чином, *комунікативні стратегії* мовця і слухача можуть співпадати і розрізнятися, при цьому учасники спілкування неминуче міняються своїми комунікативними ролями, тому точніше їх слід визначати як *комунікативних партнерів*, якщо ми не стикаємося з навмисним або ненавмисним порушенням принципу кооперації в спілкуванні [17: 217-237]. Виділяються такі *складові комунікативної стратегії*: *цілепокладання*, що включає вибір однієї з множини заданих цілей, перетворення мотиву на мотив-ціль; *формування стратегії* – оцінка ситуації; *вербалізація* – виконання [18: 72]. Оскільки мовне спілкування завжди здійснюється з метою впливу на реципієнта, то дуже важливим стає механізм пріоритетних стратегій, що виділяють, посилюють комунікативно найбільш значущі компоненти змісту і послаблюють, редукують менш значущі [19]. Таким чином, комунікативна стратегія займає одне з важливих місць у процесі мовної комунікації, тому що вона є єдиним компонентом докомунікативної фази та власне мовної реалізації наміру мовця і сприйняття тексту.

Інколи, *стратегії* розглядаються як *правила*, розроблені згідно зі змістовою метою, оргресурсами і послідовністю комунікативної дії, якої додержується учасник комунікації. *Змістова стратегія* – покрокове змістоє планування досягнення цілі разом із розрахунком ресурсів (правил і засобів) для кожного кроку [20: 163].

Змістова стратегія формується тематично, через проблемне поле покроково (прямування від проблеми до проблеми), через віднесення до об'єкта (рух в об'єкті чи від об'єкта до об'єкта, якщо розглядається відношення між ними), через предметний зміст (рух у предметі). Предметний зміст комунікації ефективний усередині спеціалізованої (професійної) аудиторії, що розуміється на предметі. Зміст її впливає на вибір комунікативної стратегії [20: 163].

Усі стратегії мають наступну загальну класифікацію. До *першого виду* стратегій відносяться ті, що використовують загальні властивості комунікації: *мовленнєві, паралінгвістичні* (наприклад: стратегії вітання) та *вербального спілкування*. *Другий вид* включає стратегії, що використовують: *властивості динаміки комунікації* (організація розмови); *властивості одиниць спілкування*, зокрема знання системи мовленнєвих актів, той або інший ступінь володіння нею як системою альтернатив; *володіння "технікою" проведення конкретних мовних актів* (технікою наказу, питання, констатації та ін.); *техніка "здійснення" вислову* [21: 335].

Стратегії спілкування реалізуються в *комунікативних тактиках*, під якими розуміються мовленнєві прийоми, що дозволяють досягти мети в певній ситуації [22: 208]. У ситуаціях побутового спілкування діють одні мовленнєві тактики, в діловій сфері – інші. При спілкуванні різні соціальні групи населення вибирають відповідні мовленнєві тактики, розуміючи, що жодна з тих чи інших тактик не є універсальною та ефективною у всіх випадках життя [22: 208]. Наприклад, для того щоб заплутати розслідування і здійснити злочин, злочинець обирає *тактику хитрування*: ...*It's two o'clock, and the local cop is still right there in front of her house. Time for the call. You open the stolen mobile, dial her number. ... She hears your voice. You feel her relax. "Yes?" she says. You tell her what you want her to do* [23: 140]. У наведеному прикладі, злочинець, який знаходиться біля будинку наступної жертви використовує названу тактику для того, щоб заплутати поліцейських та увійти в довіру до жертви. Він використовує крадений телефон друга майбутньої жертви, тим самим відволікаючи увагу поліцейських своїм дзвінком (*You open the stolen mobile, dial her number*) та одночасно змусити жінку виконувати свої накази (*You tell her what you want her to do*).

Отже, комунікативна тактика це одна або кілька дій, стратегічною метою використання яких є не тільки переконання, але й отримання максимуму інформації з теми спілкування або про співрозмовника, налагодження контакту, позитивна самопрезентація та ін. [21: 210-212].

На сучасному етапі проблема передачі, отримання і переробки інформації привертає увагу дослідників різноманітних галузей науки. Окремі положення теорії інформації знаходять відображення і застосування не тільки у фізико-математичних, природничих, а також у гуманітарних дисциплінах. У мовознавстві підтвердженням цього слугує поява таких галузей знань як комунікативна лінгвістика, лінгвістика тексту та ін. Перераховані галузі знань об'єднуються між собою постановкою ряду питань щодо процесу передачі і здобуття інформації, застосування поняття інформація при формуванні мови та сприйнятті дійсності [24: 39].

Дійсність сприймається та членується людиною нерівномірно: одна інформація є для неї базовою, вихідною, а інша – новою, найбільш значущою в даний момент. У лінгвістичній теорії це протиставлення пов'язувалося з точкою зору мовця на ситуацію, яка в цьому випадку стає обов'язковою, але її змінною характеристикою: те, що для даного мовця важливо, для іншого (або для того ж самого, але, скажімо, через якийсь час) вже не важливо [25: 375]. Змінність та варіювання ракурсу членування дійсності залежить і від того, у яких мовленнєвих формах цей поділ закріплюється. Різні типи текстів мають різних адресатів (*constituences*), що відображається у їхніх епістемологічних настановах та цілях [26: xi]

Відносно стабільне знання про світ, опосередкований характер відображення текстом об'єктивних (реальних або вигаданих) ситуацій, а також дискретність і делімітація тексту як його невід'ємні характеристики, можуть розглядатися як підстава для виділення ситуаційного ракурсу членування тексту [27: 104].

Поняття ситуаційного членування тексту традиційно передбачає відокремлення в змістовому та структурно-композиційному просторі певних фрагментів, які ідентифікуються як дискретні ситуації, що віддзеркалюють у загальних рисах структуру та багатоаспектність ситуацій об'єктивної дійсності [28: 22]. При цьому розрізняють реальну, об'єктивну, або *референтну* ситуацію [29: 17-19], яка складається з об'єктів, відношень між ними і їхніми ознаками. Вона має двояку структуру, яка включає внутрішню ситуацію (*категоріальну*) [30: 67] і аналізується як аспект рамкової (*комунікативної*) ситуації [31: 30-31], відображаючи її категоріальні характеристики – аспектуальність, темпоральність, модальність, локативність [30: 69].

Вивчення мови в контексті комунікації, культури, соціальних і природних обставин її вживання було природним для наукового мовознавства з найперших кроків його розвитку [32]. На сучасному етапі розвитку мовознавства потрібна послідовна систематизація всіх форм залежності мови від різних зовнішніх чинників, їхнього осмислення під єдиним теоретичним кутом зору. Тому актуальними є систематизація картини ситуаційної зумовленості мови і розгляд комунікативної ситуації як моделі, в якій мова розглядається як одне з комунікативно-значущих явищ суспільства.

Виходячи з принципу, що будь-який об'єкт-система є частиною більш широкого об'єкту і виконує в ньому певну функцію, мова розглядається як невід'ємна складова частина соціальних систем, які є, водночас, різновидом більш загального класу самокерованих систем. Функціональним вузлом, в якому виникає феномен мови, у таких системах виступає їхня комунікативна підсистема (комунікативна ситуація), тобто ділянка, на якій здійснюється передача інформації від одного члена самокерованої системи до іншого. Постійне взаємне інформування – істотна умова їхньої успішної кооперації, узгодження зусиль у спільному виконанні певної інтегральної функції самокерованої системи в межах більш загальної природної системи. Мова спрямована на інформаційні потоки в комунікативних підсистемах самокерованих систем, тому залежить безпосередньо від характеристик цих потоків [33: 111-113].

У ході розвитку комунікативної системи суспільства відбулося збільшення обсягів інформації, що викликало утворення спеціалізованих інформаційних сфер, які дозволяють справитися з великим об'ємом і різноманітністю інформації, що поступають із середовища. Це веде до формування різних функціональних різновидів мови, стилів, що є формою адаптації мовленнєвої поведінки до різних умов [33: 124].

Отже, на розвиток функціонально-стилістичних різновидів мови впливають структурні, субстанціональні і функціональні характеристики компонентів моделі комунікативної ситуації, в якій взаємодіють різні типи "відправників", "одержувачів" і "середовищ". Кожний з цих чинників, поєднуючись в різних комбінаціях один з одним, визначає різноманітність стилів і жанрів мови, впливає на типологію мовленнєвої діяльності, як одного з найважливіших форм людської поведінки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бенвенист Э. Общая лингвистика: Пер. с фр. – М.: Прогресс, 1974. – 447 с.
2. Мартине А. Основы общей лингвистики // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 3. – М., 1963. – С. 366-566.
3. Потапенко С.І. Структура англomовних статей в аспекті періодичності публікацій часописів статей // Вісник Житомирського державного університету ім. Івана Франка. – Вип. 27. – 2005. – С. 26-30.
4. Бацевич Ф.С. Основы комунікативної лінгвістики. – К.: Видавничий центр "Академія", 2004. – 344 с.
5. Ключев Е.В. Речевая коммуникация. – М.: ПРИОР, 1998. – 224 с.
6. Селиванова Е.А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации. – К.: ЦУЛ, Фитосоциоцентр, 2002. – 336 с.
7. Заботкина В.И. Семантика и прагматика нового слова (на материале английского слова): Автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.04 / Моск. гос. лингв. ун-т. – М., 1991. – 51 с.
8. Кубрякова Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения. – М.: ИЯ РАН, ТГУ, 1997. – 331 с.
9. Одинцов В.В. Стилистика текста. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 264 с.

10. Тищенко В.А. Интервью в газете: теория и практика развития жанра. – Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.01.10 / Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. – М., 1980. – 23 с.
11. Тарасова И.П. Речевое общение, толкуемое с юмором, но всерьёз. – М.: Высшая школа, 1992. – 174 с.
12. Игнатенко Л.Ю. Повтор как одна из стратегий речевого воздействия // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – № 649. – Харків: Константа, 2005. – С. 150-153.
13. Кашкин В.Б. Введение в теорию коммуникации. Воронеж: Изд-во ВГТУ, 2000. – <http://kachkine.narod.ru/CommTheory/6/WebComm6.htm>.
14. Макаров М.Л. Интерпретативный анализ дискурса в малой группе. – Тверь: Изд-во ТГУ, 1998. – 200 с.
15. Тарасов Е.Ф. Речевое воздействие: методология и теория // Оптимизация речевого воздействия. – М.: Наука, 1990. – С. 5-18.
16. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.
17. Грайс Г.П. Логика и речевое общение: Пер. с англ. // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1985. – Вып. XVI: Лингвистическая прагматика. – С. 217-238.
18. Сухих С.А. Речевые интеракции и стратегии // Языковое общение и его единицы. – Калинин: Калининск. гос. ун-т., 1986. – С. 71-77.
19. Бергельсон М.Б., Кибрик А.Е. Прагматический "принцип приоритета" и его отражение в грамматике языка // Изв. АН СССР. Сер. лит. и языка. – 1981. – Т. 40, № 4. – С. 343-355.
20. Семенцова І. Комунікативна стратегія як елемент теорії комунікації // Мовні і концептуальні картини світу: Зб. наук. пр. – К.: Прайм-М, 2002. – № 6. – Книга 2. – С. 161-167.
21. Демьянков В.З. Конвенции, правила и стратегии общения: (Интерпретирующий подход к аргументации) // Изв. АН СССР. Сер. литературы и языка. – М., 1982. – Т. 41. – № 4. – С. 327-337 – http://www.infolex.ru/IZV4_82html.
22. Гойхман О.Я., Надеина Т.М. Основы речевой коммуникации. – М.: Инфра-М, 1997. – 272 с.
23. Child L. Running Blind // Select Editions By Reader's Digest. Volume 2. – N.Y.: The Reader's Digest Association, Inc., 2001. – P. 6-162.
24. Гришина О.Н. Уровни коммуникации и информативная структура высказывания // Коммуникативные единицы языка и принципы их описания: Сб. науч. тр. – М.: Москов. гос. пед. ин-т иностранных языков им. Мориса Тореза, 1988. – Вып. 312. – С. 39-49.
25. Рахилина Е.В. Основные идеи когнитивной семантики // Фундаментальные направления современной американской лингвистики / Под. ред. А.А. Кибрика, И.М. Кобозевой и И.А. Секериной. – М.: Изд-во МГУ, 1997. – С. 370-389.
26. Frawley, W. Text and Epistemology. – L.: Norwood: ALEX Publ. Corp., 1987. – 195 p.
27. Fairclough N. Media Discourse. – L; NY etc.: Edward Arnold, 1995. – 275 p.
28. Чугу С.Д. Функционально-семантические особенности темпоральных показателей текста (на материале текстовых ситуаций встречи): Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. – К., 1989. – 171 с.
29. Барба Л.В. Лінгвокогнітивні особливості текстової ситуації "злочин-відповідальність" у різних функціональних стилях сучасної англійської мови: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. – К., 1999. – 157 с.
30. Бондарко А.В. О понятии "Категориальная ситуация" // Концептуальное пространство языка: Сб. науч. тр. – Тамбов: Изд-во ТГУ им. Г.Р. Державина, 2005. – С. 66-77.
31. Бондарко А.В. Теория функциональной грамматики. Субъективность. Объектность. Коммуникативная перспектива высказывания. Определённость/ неопределённость. – СПб.: Наука, 1992. – 294 с.
32. Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по языкознанию. – М.: Изд-во Акад. Наук СССР, 1963. – 391 с.
33. Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Рос. академия наук. Ин-т языкознания. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.

Матеріал надійшов до редакції 15.05. 2008 р.

Семенюк И.С. Базовые понятия коммуникативной лингвистики (лингвокогнитивный аспект).

В статье представлено базовые понятия коммуникативной лингвистики в лингвокогнитивном аспекте и раскрыто систему стереотипов общения, которые реализуют основные коммуникативные задания – стратегии и тактики. Систематизировано картину ситуативной обусловленности языка и рассмотрено коммуникативную ситуацию как модель, в которой язык рассматривается как одно из коммуникативно-значимых явлений общества.

Semenyuk I.S. Basic Concepts of Communicative Linguistics (linguacognitive aspect).

An attempt to present the basic concepts of communicative linguistics in a linguacognitive aspect and expose the system of intercourse stereotypes which realize basic communicative tasks – strategies and tactics is done in the article. The picture of the language situation conditionality is systematized and the communicative situation as a model in which the language is considered one of the communicative meaningful phenomena of the society is examined.